

В.В. Семаньків

Кам'янець-Подільський державний університет

ГЕНЕЗИС НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ БАЛАДИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ УМОВ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Симпатія німецьких письменників кінця ХVІІІ століття до балад, які присвячувалися фатальним подіям, в яких переважали таємничі сюжети й панували міфічно-легендарні сили, а також надзвичайна емпатія, виразність і креативна чутливість митців цієї доби, те захоплення, з яким Гердер пише про Оссіана, з яким він присвячує себе дослідженню й популяризації народної пісні, первісна оригінальність „Ленори” Бюргера та геніальний колорит віршів Гете – уся ця дієва напруга доби, пробудження й бурління духовних сил має глибинні причини.

Дослідження історії жанру нашоує на думку, що розвитку балади сприяють бурхливі епохи – час суспільного підйому, одухотворення нації, коли потрясіння вибивають людей зі звичної колії й мистецтво наповнюється новим змістом. Саме таким періодом став кінець ХVІІІ – початок ХІХ століття.

Раціоналізм Просвітництва та ірраціоналізм „Бурі і натиску” мають буржуазні витoki, і в їх протистоянні спостерігається діалектична єдність і взаємозалежність: обидві епохи спричинили буржуазну емансипацію. Водночас без рушійної сили раціоналізму, який має свої витoki в Ренесансі, був би неможливим економічно зумовлений підйом третього стану. Саме завдяки раціоналізму розвиваються юридичні, філологічні й науково-природничі основи процесу емансипації і його філософське обґрунтування. З точки зору генерації семидесятих років, раціоналізм виконав своє завдання й не тільки: це покоління покладає на нього вину за спустошення людського буття, розпорошування гуманістичних сил – докір, який червоною ниткою як скарга і звинувачення проходить у публікаціях того часу. Подібні напади спричинені глибинною фрустрацією, яка стала наслідком незадоволення політичною відсталістю Німеччини, крізь яку ледве помітні ринкова економіка й поділ праці.

Наступ на раціоналізм був прискорений також і тим фактом, що обіцянка гуманістів Ренесансу емансипації людини так і не була виконана. Передова інтелектуальна молодь береться виконати цю обіцянку в часи, коли утвердилися економічні умови, які спричинили виникнення буржуазії за старого режиму французького абсолютизму.

Так, пристрасть і звичайна життєва сила стають основною зброєю в боротьбі з ще не повністю ідентифікованим ворогом. Вітальний пафос цієї боротьби концентрується на драмі й баладі. Остання у свою чергу завдяки своїй „нордичній манері” (прикметник вживає Гете у листі до Меєра) використовується як естетичний медіум нового життєвого й мистецького

світогляду, який, проголошуючи цінності цілісного, нерозривного буття, протестує одночасно проти його самовідчуження. Почуття, яке розуміється як „потенціал звільнення” („Почуття – все, назва – пуста”, – пише Гете в „Урфаусті”) втілюється в образах феодального Середньовіччя й прадавніх часів, у жестах і міміці міфічної героїчної та аграрної культури, позбавленої утисків і неприродної форми цивілізованого суспільства з поділом праці. „Нордична” балада передає велич емоційної свободи й вільної фантазії в культурному стані буржуазного світу й зображується як контраст до монотонності й духовного зубожіння раціоналістично влаштованого світу товарів і праці. Почуття, серце, пристрасть, чуттєвість, оригінальність, геніальність, творча сила, природа стають контекстом прогресивних понять молодого авангарду освіченої буржуазії, яка звинувачує раціоналізм як першопричину загального знецінення цінностей і пропонує власний ірраціоналізм як засіб порятунку.

Розвиток літературної балади пов'язаний зі зростаючим обуржуазненням літератури. Вона виникає саме в той період, коли роман із його домінуючим епічним тоном завойовує переможні позиції. Причини епізації літератури лежать передусім у соціально-історичному розвитку Німеччини того часу. У період між XVII та XVIII ст. у Німеччині формується капіталістичне суспільство, в якому буржуазія відіграє дедалі більшу роль, вона є джерелом основних імпульсів економічного розвитку. Але феодальна верхівка продовжує утримувати політичну владу, що і загострює внутрішній конфлікт у розвитку буржуазного стану. Для буржуа, який повністю ствердився в матеріально-економічній сфері, важливо передусім знайти орієнтацію у своїй іманентній життєвій дійсності. У торгівлі, ремеслі йому був наданий певний простір, певна свобода (у рамках проголошеного меркантилізму), що було вкрай необхідним для підтвердження свого прагнення до активності. Тому епічні, зорієнтовані на дію, рух літературні форми здобувають у цей час популярність і стають вираженням буржуазією свого самоусвідомлення. Літературна балада, яка розвинулась на основі народної балади, стала надзвичайно популярним жанром буржуазної літератури. Буржуазна література, яка передавала підвищене почуття самоцінності й самодостатності буржуазії та зображувала внутрішній конфлікт буржуазії з історичними умовами й дійсністю, вочевидь потребувала такої репрезентативної форми, яка б стала засобом самовираження буржуа. При цьому важливим був не лише лаконічний, зорієнтований на дію стиль оповіді балади, а й її народнопісенна основа, близькість до поезії простого люду, зрозумілість. Адже, беручи до уваги потребу буржуазії в розширенні свого впливу, цінність літератури вбачалася не в її елітарності, а в ступені її популярності. Так, Бюргер ставить риторичне запитання стосовно муз, які заховані від людського ока на Олімпі: „Чи не слід було б їм зійти на землю, як це зробив Аполлон, зійшовши до пастухів Асканії?.. Зійти до людей і зайти як у палаци, так і в хатинки?” [цит. за 6, 12].

Бюргер вбачав також у баладі інтеграційний чинник різних станів: „Від музи романсу й балади наш народ сподівається отримати загальноулюблену епопею усіх станів – від фараона до сина млинаря” [цит. за 6, 12].

Розвинута на фольклорній основі літературна балада має послідовний іманентний світогляд і відображає процес формування буржуазного світогляду та ідеології. В її праоснові закладена діалектична єдність самоусвідомленої дії та рефлексії, яка якнайкраще відтворює проблематичну позицію буржуазії: у той час, коли в економічній сфері вона мала свободу й можливість діяти, політично залишалася повністю безпорадною, безправною. Саме в Бюргера дія, спричинена форсованою іманентною потребою, приводить до загибелі Ленори. Буржуазний читач переймається долею дівчини й співчуває їй, одночасно він відчуває і певну частку своєї провини. А відчуття вини за все, що відбувається навкруги, – це відчуття вільної людини. Здійснення бажань, досягнення щастя може бути в іншому світі, якщо людина змириться зі своїм незавидним становищем у цьому житті.

Саме у творчості Бюргера можна помітити, як романсова рефлексія й баладна дія, зумовлюючи одна одну, сплітаються в єдине ціле й утворюють типові баладні риси. В. Фройд називає такий тип балад компенсаторним – це „тип балад, який, з одного боку, обмежує прагнення залежної людини до щастя і її свободу, а з іншого – відкриває для неї одночасно можливість внутрішнього задоволення. Людина дієва відступає за людину чуттєву” [6, 13]. У таких баладах найкраще відображена діалектика між необхідністю діяти в економічній сфері й обмеженістю дій у політиці.

У період німецької класики стратегія емансипації дещо змінена. Для вивільнення гуманного потенціалу людини, сил і можливостей індивідуума не вистачить лише емоційного збудження. Людина є істотою як розумною, так і чуттєвою. Отож, класики ратують за поєднання цих двох проявів людини, за людську „цілісність”. „Самого захоплення недостатньо. Необхідне захоплення освіченого духу” [5, 345]. Метою класиків і надалі залишається емансипація, знищення людського очуження. Усвідомлюючи тогочасну соціально-економічну ситуацію і стан німецької буржуазії, вони розуміють, що немає іншої дороги до вивільнення людини, як естетична освіта. Таким чином, процес емансипації розглядається й пропагується як процес освіти, і стратегія звільнення стає стратегією освіти. Соціально-культурним фундаментом світогляду класиків є класова відмінність як детермінуючий фактор. Буржуазний дух повинен піднятися до висот освіти, щоб показати свою рівноцінність із великими епохами й фігурами європейської традиції. Освічений буржуа може досягти цієї рівності, якщо йому вдасться „якомога краще облагородити свою індивідуальність, досягти найвищої людяності” [5, 345]. У такий спосіб буржуа може вирішити проблему емансипації, хоча з певними обмеженнями, які диктує його класове становище й виміри його особистості, але все ж за зразком і з прагненням

до ідеалу. Продумана теорія стала зразком продуманої практики. Свідченням цьому є творчість так званого баладного 1797 року. Соціально і культурно вмотивована концепція вимагає від авторів мислити у „виховному” дусі й спричиняє вибір жанру балади. На основі легенд, біблійних сюжетів, життя святих, бенкельзангу та романсів виникає низка балад, які називають ідейними або дидактичними. Основним наміром авторів залишається виховання людини шляхом інтелектуального мистецтва.

Але розвиток культури, зумовлений соціально-економічними умовами, відбувається в протилежному до прагнень класиків напрямі: розкол буття замість інтеграції, раціоналізація замість спонтанності, ринкове мислення замість справедливості, конкуренція замість кооперації, прагнення до прибутку замість солідарності, свобода як свобода торгівлі замість свободи як шансу гуманної еволюції, ріст економіки замість росту особистості у співпраці однодумців. Почуття відіграють усе меншу роль, знецінення цінностей і нігілізм все більше дає про себе знати. Спеціалізація і поділ праці позбавили людину внутрішньої єдності й цілісності, верховенство держави принизило людину до об'єкта маніпулювання.

Якщо в житті неможливо досягти універсальності, то хоча б у поезії, у надреальному трансцендентному вимірі. Для романтиків балада стає зразком літературного ідеалу універсальної поезії, медіумом людської цілісності. Балада передає багатовимірність буття, долає жанрові межі, справляє почуття єдності, якого бракує в дійсності. Романтичне страждання в дійсності, ідіосинкразія молодих представників освіченої буржуазії щодо жалюгідних соціальних умов, „світовий біль” – як незабаром будуть називати реакцію – усе це згладжує мистецтво й полегшує страждання. Мистецтво зцілює душу від зла, точніше, від відчуття зла. Воно зменшує відчуття зла через естетизацію його сприйняття. Естетична свідомість трансцендує соціальну дійсність і звільняє індивідуум від необхідності критичного ставлення до умов, в яких він знаходиться і які неможливо змінити. У „Нових фрагментах” Новаліса читаємо: „Поету необхідне спокійне, уважне відчуття, ідеї, які відсторонюють його від земних дріб'язкових справ, безтурботний стан, подорожі, знайомства з різноманітними людьми, різноманітні споглядання, легковажність, пам'ять, дар говорити, не потрібна прив'язаність до одного предмета, не потрібні страждання в повному розумінні цього слова, а потрібна багатостороння сприйнятливість”.

„Незадоволення в культурі” (Зігмунд Фрейд) жене романтиків у світ креативної фантазії, примушує тужити за Середньовіччям європейського християнства – періодом перед культурним гріхопадінням, яке розуміли як епоху первинного світогляду, універсальної, тотальної єдності існування, перед раціональним дитячий рай, казковий вік.

Буржуазія в цей час знаходиться на півдорозі до досягнення своєї мети – буржуазна свобода стає все більшою. Вона зростає разом із ринковою системою, якій належить. Вільний індивід є виробником і споживачем, підприємцем і продавцем своєї робочої сили. І саме в цей

момент індивідуум сенсорикою інтелектуального освіченого класу усвідомлює цю буржуазну свободу як болісне роз'єднання й усамітнення. Він позбавлений гарантованих захищеності і безпечності. Зміна економічних умов замінює певні ціннісні зобов'язання правилами отримання прибутку; закони конкуренції конкретизують, тобто дегуманізують відносини, зумовлені обігом капіталу й обміном товару. Так свобода впливає на людину як синдром, викликає реакцію переляку, страху, відрази, зневіри.

Занепад культури, розпорошення гуманістичних сил, занепад гуманістичної гармонії мотивує звертання до міфів, занурення у сферу фантазії, у золотий вік християнства. Досягнута свобода здається нерухомою, паралізує спонтанність буття. Соціальний світ із естетичного погляду демонізується. Страх, відчуття обмеженості й тиску стають основними відчуттями буття, відчуттями, які не аналізують соціальний тиск критично, а індивідуально-психологічно онтологізують його. У магічній баладі цей процес зашифровано й конкретизовано. Властивість оточуючого соціуму викликати страх, примусовий характер економічного устрою гіпостазуються на фоні природи. Страх, нездоланна інстинктивність, страх перед жорстокістю, агресивність – усі ці демони коріняться в самій природі людини. Навколишній світ контрастує з людськими афектами або співзвучний їм. Людина, обтяжена успадкованим гріхом, сама несе тягар вини за своє незavidне становище. Безвинною людина є лише в дитинстві. Там, де в декорації романтичної балади пробиваються риси ідилії, а природа й буття розкриваються привабливо, там цей надлишок світла трансцедентує денатуровану дійсність, свідчить про свободу, яку не можна осягнути певними юридичними та економічними законами й формулами, поширеними в той час. У час, коли матеріальний прогрес ще не перетворив естетичні цінності в товар, твір мистецтва ще проривається крізь матеріалізацію буття.

Філософія балади кінця XVIII – початку XIX ст. близька до філософії екзистенціалізму XX століття й зображує власне екзистенціальне потрясіння, завдяки якому людина пізнає свою екзистенцію й отримує свободу. Цікаво, що літературний жанр стає в цьому випадку попередником цілої філософської течії, яка здобуває популярність лиш через століття. Разом із тим надзвичайна популярність балади в німецькій літературі пояснюється тим, що балада є за внутрішньою суттю „німецьким” жанром і відповідає світовідчуттю німецької нації. Адже буття сприймається німецьким духом не як безтурботне дозрівання в безпеці й безперешкодний рух вперед за власним планом, а як таке, що сповнене постійної небезпеки й боротьби із силами фатуму.

Розглянувши баладу як багатовимірний літературний жанр з точки зору соціально-культурного, соціально-історичного, соціально-психологічного аспектів, як медіум певної ідеології та філософії, ми дійшли висновку, що процес становлення й розвитку жанру літературної балади в німецькій літературі можна розглядати як соціально-історичне явище.

1. *Fritsch G.* Die deutsche Ballade. Ein literaturdidaktischer Kurs. – 1976.
2. *Kayser W.* Geschichte der deutschen Ballade. – Berlin, 1936.
3. *Laufhütte H.* Die deutsche Kunstballade. Grundlegung einer Gattungsgeschichte. – Heidelberg, 1976.
4. *Meyer J.* Balladen. – 1964.
5. *Шіллер Ф.* Собрание сочинений: В 6 т. – Т.6. – М., 1957.
6. *Freund W.* Die Deutsche Ballade. Theorie, Analysen, Didaktik. – Paderborn, 1978.

Summary

The author treats ballad as a multimeasuring literary genre from social, cultural, historical, psychological point of view. Ballad is considered to be the medium of a certain ideology and philosophy and its development in the German literature can be qualified as socially historical phenomenon.

Стаття надійшла до редколегії 1.09.2005

© *В.В. Семаньків, 2005*